

OLAJOS TERÉZ

Az avar továbbélés kérdéséről

A 9. SZÁZADI AVAR TÖRTÉNELEM GÖRÖG ÉS LATIN NYELVŰ FORRÁSAI

Amikor a Tiszatáj szerkesztőségétől megkaptam a megüsztelő felkérést, hogy a Szegedi Középkorász Műhely tagjaként kutatásaim valamelyik közérdeklődésre is számot tartó témáját vagy annak egy részét az irodalmi folyóirat olvasói számára bemutassam, hosszú ideig haboztam. Nem volt ugyanis könnyű kiválasztanom egyet azok közül a szerteágazó kérdéskörök közül, amelyeket több évtizedes pályafutásom alatt a késői római császárkor valamint a kora- és középbizánci kor története, művelődése, latin és görög nyelvű irodalma területén vizsgáltam. Kutatásaim közül két kérdéskört találtam nem a szűk szakmai, hanem egyértelműen a széles hazai olvasóközönség számára is érdekesnek és aktuálisnak: azoknak a tanulmányaimnak a summázatát, amelyekkel a magyar medievisztika számára eddig ismeretlen görög és latin nyelvű forrásokat tártam fel valamint az avar történelem, mindenekelőtt a 9. századi história írott (görög és latin nyelvű) forrásainak bemutatását. Ez utóbbival hozzájárulhatok annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy az Európában közel 250 évig nagyhatalomként működő avar kaganátus népeisége vagy annak egy része túlélte-e azokat a sorsdöntő katonai vereségeket, amelyeket a frankok és bolgárok mértek rá a 8/9. század fordulóján, meg tudott-e maradni Kárpát-medencei hazájában a magyarok 895-ös honfoglalásáig. Végül ez utóbbi kérdéskörben folytatott vizsgálódásaim eredményeinek rövid ismertetését választottam, annál is inkább, mert a téma személyes aktualitással is bír számomra, hiszen megjelenés előtt áll a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. köteteként „A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai” című könyvem.

1. Akár 795/796-ot tekintjük az avar kaganátus bukása döntő esztendejének, amikor Nagy Károly (768–814) seregei az avar fejedelmi szállás elfoglalása után a Tiszán túlra üldözték a meg nem hódolt avarokat, akár 803 tájékát, amikor Krum bolgár kán (kb. 802–814) megsemmisítő vereséget mért az addig a frankok ellen mindig újra meg újra fellázadó avarság hátszágára, ezt követően még mintegy két évtizedig az avarok minden kétséget kizáróan a régió történelmi szereplői maradtak.

Vizsgáljuk meg először azt a forrást, amelyet az avarság megsemmisülését valló kutatók előszeretettel citáltak érvként feltételezésük alátámasztására. A több mint 30 ezer szócikket tartalmazó 10. századi bizánci Suda Lexikon „Bulgárok” címszava ugyanis amellet, hogy értékes adatokat tartalmaz a 9. századi bolgár társadalom állapotára vonatkozóan, némi fényt vet Krum győztes avar háborújára és a legyőzött avarok belső viszonyaira is: „...az avarokat erőszakkal megsemmisítették ugyanazok a bolgárok. Krum pedig megkérdezte az avarok közül ejtett hadifoglyokat: »Mit gondoltok, miért pusztult el uralkodótok és egész népetek?« Erre azt válaszolták, hogy »Elszaporodtak az egymás elleni vádaskodások, elpusztították a legderekabb és legértelmesebb férfiakat, az igaztalan úton járók és a tolvajok lettek a bírák szövetségesei, és volt részegkedés, mert a bor elszaporodtával szinte mindnyájan részegesek lettek, aztán jött a megvesztegethetőség, továbbá az üzletelés, mert mindenki kereskedő lett s egymást

csalta. Ezekből támadt a mi vesztünk.« Krum pedig ezek hallatán összehívta mind a bolgárokat és törvényt hozván így rendelkezett...”

Az ismeretlen 9. századi bizánci történetíró művéből merítő lexikoncikk a bolgár társadalomnak a kereszténység felvétele előtti állapotára vet fényt. Hitelességét korabeli források tanúsítják, mint például I. Miklós pápa (858–867) levele, amelyet a keresztény hitre térő bolgárok kérdéseire válaszul írt. A Suda Lexikon avarokra vonatkozó híradásainak, így a társadalom belső korhadására utaló információinak a történetiségét szintén egykorú latin nyelvű kútfők bizonyítják. Például a Frank Birodalmi Évkönyv 796. évi bejegyzése szerint is belső szétzúllése és meghasonlottsága miatt semmisíthették meg könnyűszerrel az avar államot Nagy Károly seregei. Amint azonban megjelenés előtt álló könyvemben egykorú bizánci szövegek analógiáival bizonyítom, a Suda-címszóban szereplő „teljesen megsemmisítették” görög kifejezés nem az avarság teljes megsemmisítését (kiirtását) jelenti, ahogyan azt egyes kutatók korábban értelmezték, hanem csupán a bolgároknak az avarok felett aratott elsöprő katonai győzelmét.

Kelteni bizánci források, egy 9. századi ismeretlen nevű historikus és egy belőle merítő 10. századi krónikás említi Krum kán 811. és 814. évi Bizánc elleni háborúiban az avarokat zsoldosokként, illetve a bolgár kán hadinépének részeként. Nyugaton pedig a latin nyelvű évkönyvek tesznek újra meg újra említést a Nagy Károly által 805-ben létre hozott avar kliensállam népeiről. Utoljára a 822-es évnél említi az Annales regni Francorum, hogy az avarok küldöttei részt vettek a birodalmi gyűlésen Frankfurtban. Az avar történelmet legrészletesebben feldolgozó (az írott és régészeti forrásokot egyként felhasználó) mű szerzője, Walter Pohl ezt az évet tekinti az avar történelem végének, olyannyira, hogy még könyve címében is szerepelteti: „Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.” (München 1988). A 822 utáni avar továbbélés kérdésköréhez kívánok a továbbiakban hozzájárulni a görög és latin nyelvű kútfők vallomásaival.

2. Az általam összegyűjtött és vizsgált görög nyelvű források egy része, nevezetesen egy 9. század elején (806–815 között ?) szerkesztett püspökség-lista („Notitia episcopatum”), egy a római, konstantinápolyi, alexandriai, antiokhiai és jeruzsálemi pátriárkákhöz tartozó területeket és népeket regisztráló mű („Additio patriarcharum thronorum”) valamint a 12. században élt Neilos Doxopatrés munkája („Notitia patriarchatum”) arról tanúskodik, hogy a 9. századi görögül beszélő világban a római pápa fennhatósága alá tartozó keresztény népként számon tartották az avarokat. Szerepelt az avarság a bibliai Teremtés könyvét és a hippolytosi ország- nép- és nyelvfelosztást átvevő bizánci világkrónikákban is, amint erről egyértelműen tanúskodik annak a 9/10. századi szerzőnek a műve (Petrus Alexandrinus: Chronica), aki 886-ig, Bölcs Leó (886–912) és Alexandros (886–913) bizánci császárok trónra lépéséig tárgyalta az eseményeket, illetve a „Divisio populorum et linguarum” latin címmel idézett és a 9. században készült nép- és nyelvfelosztás. Sőt a középkorban is igen népszerű Sándor-regénynek egy 9–10. századi változatában is felbukkannak teljesen anakronisztikusan az avarok azon népek sorában, akiket a nagy makedón uralkodó meghódításra kényszerített. Ezek az utóbb említett források, ha sok konkrétumot nem tartalmaznak is, annyi tanulsággal mindenképpen szolgálnak, hogy a 9. században a bizánci köztudat más korabeli szomszédos népek, mint például a szlávok, a rúszok, a kazárok, a bolgárok mellett az avarokat is számon tartotta.

3. Az avar továbbélés szempontjából perdöntő jelentőségű adat „A bajorok és karantánok (karintiaiak) megtérése” („*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*”) című latin nyelvű munka 3. fejezetében olvasható mondat: „...azokat (tudnillik az avarokat), akik az igaz hitnek engedelmeskedtek és elnyerték a keresztiséget, a királyok adófizetőivé tették, és földjüket, amelyet ott maradva birtokolnak, *mind a mai napig* (usque in hodiernum diem) megtarthatják a királyi adó fizetése fejében”. Mivel a „*Conversio*” keletkezésének idejét a szakemberek egybehangzóan 870–871-re teszik, a „*mind a mai napig*” kifejezés alapján arra kell gondolnunk, hogy 870–871-ben a Frank Birodalom keleti határvidékén, Pannoniában a szomszédos bajoroktól és szlávoktól egyértelműen megkülönböztethető, keresztény és földművelést folytató avar népesség élt. De vajon megbízható forrás-e a szóban forgó mű? Erre is egyértelmű választ tudunk adni. Az Adalwin salzburgi érsek (859–873) megbízásából, az ő környezetében élt klerikus által írt „fehérkönyv” azt kívánta bizonyítani, hogy 75 éve, amióta Nagy Károly hódítása nyomán a népvándorlás viharában pogánnyá lett Pannonia ismét a keresztény világ részévé vált, megszakítatlanul és semmiféle egyházi vagy világi hatalomtól kétségbe nem vont jogszerűséggel a salzburgi püspök, ill. 798-tól érsek alá rendelt papság látta el az evangélizációs tevékenységet a kérdéses tartományban. Emiatt Metódnak és papjainak megjelenése Kocel tartományában törvényszerűen. Akárhogy is nézzük ezt a hátteret, illetve a jelzett motivációt, nem létező avaroknak a feltüntetése a tartomány lakói között nem állt érdekében a mű szerzőjének, illetve megrendelőjének. De vajon jól ismerte-e a szerző illetve Adalwin érsek a korabeli frank Pannonia viszonyait? Nos Adalwin az egyházi feljebbvalója a kereszténnyé lett avarok lelkipásztorainak, közöttük annak a Rihpaldnak is, aki a keleti frank vazallus fejedelemnek, a Mosaburgban (a mai Zalaváron) székelő Kocelnek a főpapja volt. Rihpald közvetlenül a *Conversio* megírása előtt, 869/870-ben volt kénytelen helyét Metódnak átengedni Kocel pannoniai országában, miután II. Hadrián pápa (867–871) a szlávok apostolatát 869-ben a sirmiumi érsek rangjára emelte s ebben a minőségében az ő iurisdictioja alá rendelte a korábban Salzburchhoz tartozó Dunántúlt. Ha valaki, hát a hosszú ideig Mosaburgban tevékenykedő Rihpald és a többi Metód elől Salzburchba visszatért paptárs a tudhatta, a legközvetlenebbül tapasztalhatta, hogy a bajorok és a szlávok mellett, tőlük különböző nép, az avarok is ott éltek 870–871-ben a Közép-Duna, a Dráva és a Rába-Rábca határolta Pannonia Superior tartományban, amelynek egy tetemes részén – mint már jeleztük – Kocel volt a fejedelem. Egyébként a forrásokból nyilvánvaló, hogy mint elődje, Liupram salzburgi érsek (836–859), úgy maga Adalwin is többször személyesen kereste fel Pannoniát. Így például 865 karácsonyát Mosaburgban ünnepelte, s az ezt követő időben is járt a tartományban bémálni és templomokat szentelni. A legkisebb kétség sem férhet tehát ahhoz, hogy a *Conversio* szerzője tökéletesen hiteles ismeretekkel rendelkezhetett a mai Dunántúl és környéke lakóiról. Így információja, amely avar lakosság nyugat-dunántúli jelenlétéről szól a 870-es években, a tényleges helyzet igaz tükrének tekintendő. Tovább erősíti érvelésünket, hogy a *Conversio* 3. fejezetében megőrzött adat tökéletes összhangban áll azzal a frank évkönyvekben szereplő híradással, miszerint 805-ben, amikor a frank seregektől szétzúzott avar állam uralkodó népessége egykori szláv alattvalóitól szorongattatva legyőzőjéhez fordult pártfogásért, Nagy Károly „Szombathely és Deutsch-Altenburg közötti” (inter Sabariam et Carnuntum) határvonaltól keletre létre hozott egy avar vazallus államot. Egyébként ennek egyik határát képezte a „Wangarok határa” elnevezésű hegy, amelyet Jámbor Lajos keleti frank uralkodó egyik 860-ban kelt oklevele említ. Meglepő, hogy a 9. szá-

zadi avar továbbélés szempontjából rendkívül fontos *Conversio* híradását W. Pohl teljesen figyelmen kívül hagyta.

4. A második perdöntő forráshely Regino prümi apát kortársi híradása a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásáról. Regino a 889-es évnél foglalja össze ismereteit a honfoglalás lefolyásáról s egyebek mellett a következőket írja: „Az említett népet (a magyarokat) tehát a mondott vidékről (Szkítiából), saját lakhelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőeknek neveznek, mivel számban és vitézségben is felülmúlták őket, és mivel – mint előre bocsátottuk – a szülőföld nem volt elég az otthagadásra a túlradó sokaságnak. Amazok vadsága elől megfutamodva, útra keltek tehát, búcsút mondva hazájuknak, hogy olyan földet keressenek, amelyen lakni tudnak és megtelepedhetnek. És először a pannonok és avarok pusztáit beköborolva (Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes) vadászattal és legeltetéssel keresik meg mindennapi megélhetésüket. Azután a karantánok, a morvák és a bolgárok hatáira törnek sűrű ellenséges támadásokkal, karddal csak keveseket, de sok ezrek ölnék meg nyilaikkal, amelyeket olyan ügyesen lőnek ki ...”

A forráshely avarokkal kapcsolatos tájékoztatásának az interpretációját eddig sok kutató helytelenül kísérelte meg, amikor figyelmen kívül hagyta Regino és kora latin nyelvhasználatát. Walter Pohl a már idézett könyvében a „Pannoniorum et Avarum solitudines” kifejezésben az első népvét az antik római kori pannonokra vonatkoztatja, és az egész kifejezést történetietlen reminiscenciának tekinti. Az igazság ezzel szemben az, hogy a 9. századi latinságban a „Pannonii” elnevezés Pannonia keleti frank tartomány, illetve tartományok korabeli lakóit jelenti. Így használja azt pl. a Fuldai Évkönyvek régensburgi folytatója, aki Regino kortársa volt, s mint a prümi apát, ő is a Karoling reneszánsz latinságát sajátította el az iskolában és használta műveiben. Ez az annalista a 884. évhez írt feljegyzésében azokat a katonákat nevezte *pannoniusoknak*, akik az adott esztendőben (és nem a távoli ókorban) a frank vezérek parancsnoksága alatt a Rába folyónál szálltak szembe a támadó morvakkal. Az *Annales Maximiniani* 803. évhez szóló bejegyzése talán még egyértelműbben mutatja, hogy az „Avari et Pannonii” megnevezés egy Karoling-kori évkönyvben nem az antik római Pannoniát, hanem a középkori frank tartományt jelöli. Az *Annales Maximiniani*ban ugyanis arról olvasunk, hogy Nagy Károly, miután Bajorországban az avarok és pannonok ügyeit intézte, visszatért a császári rezidenciára, Aachenbe (...causas Avarorum et Pannoniorum disponens, Aquis palatium reversus est...). S jóllehet Regino krónikájának „solitudines” szavát sokan pusztaságnak, lakatlan földterületnek értelmezték, velük szemben meggyőzőek Szádeczky-Kardoss Samu érvei. Pontosan ez a szó (solitudo) ugyanennek a szerzőnek ugyanebben a művében pár mondatnál korábban ugyanis egyáltalán nem néptelen, hanem nagyon is sűrűn lakott földet jelent. A „solitudines” főnév itt azt jelenti, hogy az egyébként gyakran túlszaporodó lakosoknak helyhez kötött települései, „házai, falvai, városai nincsenek”, az ottani emberek nyájaikat legeltetve nomadizálnak „a művelés alá nem fogott pusztákon” (per incultas solitudines), „asszonyaikat és gyermekeiket ekhós szekereken viszik magukkal”. Szerzőnk egyébként az „eremus” szót használja a valóban lakatlan pusztaság jelölésére. Így a „Pannoniorum et Avarum solitudines” a magyar honfoglalásról szóló passzusban sem „lakatlan”, hanem „helyhez kötött települések nélküli” területként értelmezendő. Ennek nyugati szélén a frank birodalmi adminisztráció hatáskörén kívül maradt Duna-kanyar táján élő pannoniaiak, nagyobbik keleti felén pedig nomadizáló avar népmaradványok élhettek.

Ezt vallja tehát Regino krónikája. De vajon megbízható híradás-e az, amit nála olvasunk? Nos, szerzőnk jól értesültségének egy bizonyítéka közismert: a latinul író nyugati kortársak közül egyedül ő említi a besenyők támadását, mint a magyarok Kárpát-medencébe költözésének igazi okát. De más tények, főleg Regino életútja és kapcsolatai is azt valószínűsítik, hogy honfoglaló és kalandozó őseinkről hiteles ismereteket szerezhettek. Így személyesen ismerhette a 9. század végén – a 10. század elején a Keleti Frank Birodalom ügyeit régensféleként intéző Hatto mainzi érseket és Adalbero augsburgi püspököt. Regino patrónusa, Rathbod trieri érsek révén kapcsolatba került Dado verduni püspökkel, aki – amint művei ezt egyértelműen mutatják – rendkívüli érdeklődést tanúsított az újonnan az európai események előterébe került magyarok iránt. Az itt jelzett csatornákon át Regino pontos ismeretek birtokába juthatott nemcsak a magyarokat új hazájukba kényszerítő besenyő támadásról, hanem a honfoglalás lefolyásáról, így arról is, hogy a magyarok első megtelepedése avar népmaradványok lakta pusztákon történt, ahonnan aztán Bulgária, Morávia és a karantán őgróf alá tartozó frank tartomány, Pannonia szomszédos területeire hatolhattak.

Regino szóban forgó helyét tehát nem a távoli múlt anakronisztikus reminiscenciájának, hanem éppen ellenkezőleg, egy jól értesült kortárs történetileg hiteles híradásának kell tekintenünk, amely a Duna-medencében fennálló hatalmi és etnikai viszonyokról vall a magyar honfoglalás pillanatában. Minthogy pedig a „pannonok és avarok pusztái” Bulgária, Morávia és Liutbold karantán őgróf tartományaival érintkezett Regino tájékoztatása szerint, a Duna-kanyartól keletre fekvő Felső- és Közép-Tisza-vidékre lokalizálhatjuk a szóban forgó területet.

5. Harmadik megtárgyalandó forrásunk Konstantinos Porphyrogennétos császár (913–959) „A birodalom kormányzása” („De administrando imperio”) című művének egy részlete. Bíborbanszületett Konstantin könyvének a 30–31. fejezeteiben a Balkánra települt horvátok történetét tekinti át; szól honfoglalásukról, amikor megszerezték országot az avaroktól, akik korábban urai voltak a Dunától az Adriáig eső területeknek is. Nos, a 30. fejezetben egyebek mellett a következőket írja a tudós császár: „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbnek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig meghódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül valók s ezek avar mivolta felismerhető.”

Bíborbanszületett Konstantin trónörökös fia, Romanos okulására gyűjtötte, illetve gyűjtötte össze 948–952 táján a különböző népekről szóló olyan híradásokat, amelyek az uralkodó és a bizánci diplomácia számára hasznos információkat tartalmazhattak. A munka feltehetően Romanos 14. születésnapjára 952-ben készült el. A mozaikszerű, nem kiadásra, hanem belső használatra szánt, sokszor bizalmas információkat is tartalmazó „kormányzástani kézikönyv” múltat idéző közléseiben sok a bizonytalan hitellességű, sőt nem egyszer egymásnak ellentmondó adat. Amit azonban a saját koráról jelen időben mond a tudós császár, az az esetek elsöprő többségében hitelt érdemlő tudósítás. A szóban forgó helyen minden bizonnyal a szlávok nyelvét ismerő, Dalmácia történetében otthonosan mozgó informátortól vette adatait Bíborbanszületett Konstantin. Tehát hitelt érdemlőnek kell tekintenünk a fent idézett közlést is, miszerint a Közép-Duna-medence délnyugati peremterületén, Horvátországban avar népmaradványok túlélték a 9. századot. Az avarságnak e század folyamán (sőt a század elején) való teljes eltűnését hangzóttató történelmi vélemények tehát nem elfogadhatók.

Az avar-horvát kapcsolatokról szóló nézeteket alaposan áttekintő W. Pohl vizsgálódásainak végeredményeként a konstantinusi passzussal kapcsolatosan kijelenti, hogy azt „nem szükségszerű tényleges etnikai kontinuitásnak értelmezni”. Ha azonban a Bíborbanszületett kijelentését a szövegösszefüggésbe helyezve nézzük, úgy csakis két népnek, a győztes horvátoknak és az uralmuk alá vetett avaroknak az etnikai szembeállítását olvashatjuk ki a szövegből, s az avar maradványokon is csak etnikailag megkülönböztethető csoportot érthetünk. Az egyébként kitűnő avar történelmet író Pohl – úgy tűnik – az avar továbbélést tanúsító tájékozott források értelmezésénél prekonceptióra hajlik. Hallgat például az egykorú salzburgi papságnak az avarok pannoniai továbbélését egyértelműen tanúsító közléséről (Conversio 3.). S ahogyan Pannoniában a letelepedett keresztény avarok, Horvátországban a horvátoktól megkülönböztethető „avarok” csakis avar etnikumot jelölhetnek. Ezt az interpretációt támogatja Regino (Chron. an. 889) szintén kortársi vallomásának korrekt fordítása is, amint arról fentebb szoltunk. Egyébként a horvátok lakta területeken avar maradványok továbbélésére utalhat az is, hogy a Sirmium (a mai Srmska Mitrovica) és Zára közötti terület-sávon tucatnyi olyan helynév (*Obrov, Obrovo, Obrovac, Obre, Obri*) őrződött meg, amelyek az avarok *obri (vobri)* nevével függhetnek össze.

6. Hol és mennyi idővel élte túl a Közép-Duna-medencében a 800 körüli éveket az avarság? Erre a kérdésre a fentebbiekben ismertettük valamennyi számba jöhető görög és a legfontosabb latin források válaszát. A Dunántúlon legalább a 870-es évekig, a magyar Alföldön Árpád honfoglalásáig, Horvátországban pedig a 950-es évekig éltek avarok. Az avar népesség lélekszáma vonatkozóan azonban még csak megközelítő adatot sem kapunk az írott források szerzőitől, be kell értnünk relatív tájékoztatással. A Bíborbanszületett híradásának szövegezése nem hagy kétséget afelől, hogy a horvátokhoz viszonyítva csak a kisebbséget jelenthette az avar népmaradvány. A „Conversio” különböző helyei számos egyéb forrással összhangban azt mutatják, hogy a Frank Birodalom Pannonia Superior tartományában is a szláv lakosság volt a domináns. Egyedül Regino beszél a nomadizáló avarokról olyanokként, mint akik feltehetően az Alföld északi és középső részét maguk lakták őseink érkezésekor. Nem biztos, de valószínű, hogy a Fuldai Évkönyvek egykorú bejegyzései ezért használják a honfoglalás 894-es prelúdiumától 900-ig a magyarokról szólva az „avarok” (Avari) népvét is (Avari qui dicuntur Ungari), mert ekkor a magyarság egy része, majd a zöme az avarok pusztáin tartózkodott, s az ott talált avarokkal együtt kezdte meg kalandozásait. 900 után azonban, amikor a Dunántúlt is birtokba vették őseink, s így letelepedésük centrumát immár nem elsősorban az avarok lakta puszták jelentik, az Annales Fuldensesben csakis az *Ungari* népnév szolgál a magyarok jelölésére. Az Alföld avar lakói a magyarságba olvadva tűnnek le végleg a történelem színpadáról.

Az írott forrásokból kiolvasható fentebb felvázolt képet kiegészítik, azzal összhangban állnak az utóbbi évek régészeti eredményei. A 9. századi Karoling kultúra tárgyai révén szilárd kronológiai keretbe illeszthető dunántúli leletek között gyarapszik az a csoport, amely a helyben maradó és Árpádék honfoglalását megérő késő avarkori népességhez kapcsolható. Jelentősen megnőtt a késő avar leletanyag az Alföldön is, ahol a dunántúlihoz hasonló, biztos datálási kapaszkodóval nem rendelkezik a kutató. Különösen a Közép-Tisza-vidéken és a Dél-Alföldön kerültek elő eddig nagy sűrűségben települések és temetők, amelyek alapján jelentős lélekszámú késő avarkori népességgel kell számolnunk, s már e tény alapján is kétségbe kellene vonnunk azt, hogy Krum és bolgárjai az utolsó szálig kiirtották volna az Alföld avarkori lakosságát.

Úgy látom, hogy elindult az újragondolása annak az axiómaszerű datálási rendnek is, amely éppen az írott források téves értelmezéséből kiindulva a 8/9. század fordulóját tekintette az avar történelem végének, az avar kor felső határának. Gyarapszik továbbá az olyan késő avar temetők száma, amelyek tovább működtek a magyar honfoglalás után, sőt egyes esetekben a kora Árpád-korban is, s így a két nép együttéléséről tanúskodnak.

DIENES ATTILA: I. ANDRÁS